

नागरिकांची सनद (खनिकर्म प्रभाग)

उद्योग, ऊर्जा, कामगार व खनिकर्म विभाग

महाराष्ट्र शासन

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र हा गौरवशाली इतिहास आणि संस्कृती याकरिता विख्यात आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या वैभवातील एक महत्वाचा घटक म्हणजे खनिजे होत. राज्यात बराचसा भूप्रदेश लाव्हा रसामुळे तयार झालेल्या डेक्कन ट्रॅप खडक समूहाने व्यापला असून त्यात आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर ठरणारी बॉक्साईट, अगेट व थोड्या प्रमाणात चुनखडी इत्यादी खनिज आढळतात. या व्यतिरिक्त महाराष्ट्र राज्य महत्वाच्या औद्योगिक खनिजांनी संपन्न आहे. या खनिजात कोळसा, लोहखनिज, मंगनिज, चुनखडी, सिलीका वाळू, कायनाईट, सिलीमेनाईट, क्रोमाईट, इलमनाईट, डोलोमाईट इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. याशिवाय राज्यात तांबे, टंगस्टन, जस्त, सोपस्टोन, क्वार्टझ, अगेट, क्ले, बेराईट, ग्रॅफाईट फ्लोराईट इत्यादी खनिजे आढळून येतात.

महाराष्ट्र शासनाचे उद्योग, ऊर्जा, कामगार व खनिकर्म विभागांतर्गत असलेल्या भूविज्ञान खनिकर्म संचालनालय व महाराष्ट्र राज्य खनिकर्म महामंडळ राज्यातील निरनिराळे खनिजांचा शोध घेण्याचे कार्य बरेच वर्षांपासून अव्याहतपणे सुरू असून त्याचे फलस्वरूप उपरोक्त खनिजांचे विपुल साठे सिध्द करणेत आलेले आहे.

भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालयाची दोन प्रमुख कार्ये आहेत. :-

- 1) भूवैज्ञानिक सर्वेक्षण, आवेधनाद्वारे खनिज समन्वेषण (संवर्धन आणि क्षेत्रिय अन्वेषण) आणि खनिज संशोधन व विकास,
- 2) खनिज प्रशासन (विनियमन कार्य)

खनिज समन्वेषण :-

राज्यात खनिज शोधण्याचे व त्याचे साठे निश्चित करण्याचे कार्य संचालनालयाद्वारे खनिज समन्वेषण कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येते. संचालनालयाने राज्यात असलेल्या खनिज संपत्तीबाबत गोळा केलेली माहिती ही विशेषतः खनिजावर आधारित उद्योगधंद्यांची योजना तयार करण्यासाठी तसेच राज्यात खनिजाचे उचित समुपयोजन करण्याकरिता उपयोगी पडते. संचालनालयाचे मुख्यालय नागपूर येथे स्थित असून विविध खनिजांचे पूर्वक्षण व सर्वेक्षण कार्य नागपूर, चंद्रपूर, कोल्हापूर, औरंगाबाद या प्रादेशिक कार्यालयाद्वारे करण्यात येते. तसेच संचालनालयांतर्गत खनिजांचे रासायनिक विश्लेषणाकरिता नागपूर येथे रासायनिक प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आलेली असून, नागपूर येथे खडकांचा सखोल अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तर प्रयोगशाळा हो उपलब्ध आहे. खनिज समन्वेषण कार्यासाठी संचालनालयाजवळ एकूण 16 आवेधन यंत्रे व आवश्यक साधन सामुग्री आहे.

संचालनालयाने समन्वेषणाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर कोळसा, चुनखडी, बॉक्साईट, सिलीका वाळू, लोहखनिज, कायनाईट, सिलीमनाईट, फ्लोराईट, बेराईट, क्रोमाईट इत्यादी खनिजासाठी अव्याहत संशोधन कार्य केले आहे.

या संचालनालयाने वर्षसत्र 2021-22 अखेरपर्यंत 70799.87 चौ. किमी. क्षेत्रावर सर्वेक्षण व 924028 मीटर इतके आवेधनाचे काम पूर्ण केले आहे. संचालनालयाने केलेल्या पूर्वक्षण कामाचे आधारे मोठ्या प्रमाणावर राज्यात खनिजावर आधारित उद्योगधंदे व प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत व काही प्रकल्प उभारण्याची प्रक्रिया सुरू आहे. संचालनालयाने वर्षसत्र 2021-22 पर्यंत निरनिराळे खनिजकरीता जवळजवळ 328 पूर्वक्षण / सर्वेक्षण योजनांचे भूवैज्ञानिय अहवाल तयार केलेले आहेत.

थोडक्यात, राज्यातील खनिज संपत्तीचे शोधकार्य तसेच खनिज प्रशासन कार्य यामध्ये शासनाच्या भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालयाचा सिंहाचा वाटा आहे.

(अ) महाराष्ट्रातील महत्वाची खनिजे :-

महाराष्ट्र राज्यामध्ये खालील महत्वाची खनिजे आढळून येतात.

(1) **कोळसा** :- खनिज कोळसा हे एक ऊर्जा शक्तीचे महत्वाचे साधन आहे आणि म्हणूनच राष्ट्राच्या विकासात ह्या खनिजाचा वाटा महत्वाचा आहे. महाराष्ट्रातील कोळशाचे अंदाजित साठे 5576.704 दशलक्ष टन इतके आहेत. राज्यात कोळशाचे साठे नागपूर, चंद्रपूर व यवतमाळ जिल्ह्यात आढळून आले आहेत. राज्यातील उत्पादनापैकी अधिकांश कोळसा विज निर्मिती, सिमेंट उत्पादन, कागद व इतर अनेक उद्योगासाठी वापरण्यात येतो.

(2) **मॅंगनिज** :- भारतातील महत्वाचे मॅंगनिजचे साठे महाराष्ट्रात आहेत. या खनिजांचे नागपूर व भंडारा जिल्ह्यात विपुल साठे आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात काही प्रमाणात आढळून येतात. मॅंगनिजचा उपयोग फेरोमॅंगनिज, लोखंड व पोलाद उद्योगात तसेच बॅटरी सेल उद्योगात केला जातो. राज्यातील मॅंगनिजचे एकूण साठे 20.853 दशलक्षटन इतके आहेत.

(3) **लोहखनिज** :- राज्यातील महत्वाचे लोह खनिजांचे साठे चंद्रपूर, गडचिरोली व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आहेत. महाराष्ट्रात लोह खनिजांचे अंदाजित साठे 260.824 दशलक्षटन आहेत. लोह खनिजाचा उपयोग स्टील व स्पॉन्ज आयर्न उद्योगात केला जातो.

(4) **चुनखडक** :- चुनखडकाचे विपुल साठे राज्याच्या चंद्रपूर व यवतमाळ जिल्ह्यांत आढळतात. उच्च प्रतीच्या चुनखडकांच्या साटयाव्यतिरिक्त राज्यात बऱ्याच ठिकाणी कमी प्रतीचे चुनखडकाचे साठे आढळतात. राज्यात चुनखडकाचे अंदाजित साठे 1.371.425 दशलक्षटन इतके आहेत. चुनखडकाचा उपयोग प्रामुख्याने सिमेंट तयार करण्याकरिता, लोह व पोलाद प्रकल्पात अभिवाह म्हणून तसेच इतर अनेक उद्योगात करण्यात येतो.

(5) **डोलोमाईट** :- डोलोमाईटचे साठे चंद्रपूर, यवतमाळ व नागपूर जिल्ह्यात आढळतात. डोलोमाईट अभिवाह म्हणून लोखंड व पोलाद उद्योगांत, कोळसा खाणीत भुकटी म्हणून तसेच शोभिवंत दगड म्हणून उपयोगात आणतात. डोलोमाईटचे महाराष्ट्रातील अंदाजित साठे 61.3 दशलक्षटन आहेत.

(6) **कायनाईट-सिलीमनाईट** :- राज्यातील कायनाईट व सिलीमनाईटचे साठे फक्त भंडारा जिल्ह्यात आढळतात. या खनिजांचा उपयोग धातुशास्त्रीय उद्योग, सिमेंट निर्मिती, काच निर्मिती इत्यादी उद्योगांमध्ये लागणाऱ्या उच्च प्रतीच्या उष्णता रोधक विटा तयार करण्याकरिता होतो. या खनिजाचे अंदाजित साठे 2.618 दशलक्ष टन आहेत.

(7) **बॉक्साईट** :- प्रामुख्याने बॉक्साईट या खनिजापासून अॅल्युमिनियम धातूची निर्मिती होते आणि सिमेंट उद्योगातही याचा वापर करण्यात येतो. हे खनिज कोल्हापूर, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे व सातारा जिल्ह्यातील डोंगरमाथ्यावरील थरात आढळते. सदर खनिजांचे महाराष्ट्रातील अंदाजित साठे 133.111 दशलक्ष टन आहेत.

(8) **सिलीका वाळू** :- सिलीका वाळूचे साठे मुख्यत्वेकरून राज्यातील सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी व कोल्हापूर जिल्ह्यात आढळतात. सिलीका वाळू ही ओतकामासाठी तसेच कानिर्मितीसाठी वापरली जाते. सिलीका वाळूचे अंदाजित साठे 58.207 दशलक्ष टन आहेत.

(9) **क्रोमाईट** :- क्रोमाईट या खनिजाचा उपयोग मुख्यत्वेकरून धातुशास्त्रीय उद्योग, उष्णतारोधक वस्तु व रासायनिक उद्योगात केला जातो. या खनिजाचे साठे नागपूर, भंडारा, सिंधुदुर्ग व चंद्रपूर जिल्ह्यांत आढळतात. या खनिजांचे अंदाजित साठे 0.661 दशलक्ष टन आहेत.

(10) **वेराईट** :- हे खनिज चंद्रपूर जिल्ह्यांत आढळून येते. खनिजाचे अंदाजित साठे 0.1365 दशलक्ष टन आहेत. या खनिजाचा उपयोग मुख्यत्वेकरून तेल विहीरीच्या खोदकामात आणि पेंट उद्योगात केला जातो. (11) **तांबे** :- नागपूर जिल्ह्यात तांबे हे खनिज पुलार, तांबंखाणी, कोलारी इत्यादी ठिकाणी तसेच चंद्रपूर जिल्ह्यात अल्प प्रमाणात आढळून येते. खनिजांचे अंदाजित साठे 6.40 दशलक्ष टन आहेत.

(12) **जस्त** :- जस्तयुक्त खनिजे नागपूर जिल्ह्यात तांबंखाणी, कोलारी, भवरी इत्यादी गावाचे परिसरात आढळून येत असून क्षेत्रात सुमारे 8.27 दशलक्ष टन खनिज साठे अंदाजित करण्यात आले आहेत. जस्त या खनिजाचा उपयोग गॅल्वनायजिंग, बॅटरी, अलॉय रसायने, संरक्षण इत्यादी उद्योग क्षेत्रात करण्यात येते. (13) **सोने** :- नागपूर व भंडारा जिल्ह्यात पुलार, किटाडी मोरपार व परसोडी परिसरात सोन्यांचे साठे अस्तित्वात असल्याचे निदर्शनास आले असून केंद्र शासनाच्या भारतीय भूवैज्ञानिय सर्वेक्षण विभागाद्वारे संशोधन कार्य प्रगती पथावर आहे. खनिजांचे अंदाजित साठे 0.17 दशलक्ष टन इतके आहे.

(14) **टंगस्टन** :- टंगस्टन खनिज नागपूर जिल्ह्यात आगरगाव, कुही, खोबना इत्यादी क्षेत्रात आढळून येत असून 11.98 दशलक्ष टन वुल्फ्रामाईट या टंगस्टनयुक्त खनिजाचे साठे अंदाजित करण्यात आले आहेत.

(15) **फ्लोराईट** :- फ्लोराईट खनिज चंद्रपूर जिल्ह्यात डोंगरगाव इत्यादी क्षेत्रात आढळून येत असून 1.10 दशलक्ष टन साठे अंदाजित आहेत.

2) **खनिज प्रशासन :-**

राज्य शासनाला चुनखडक, बॉक्साईट, लोह खनिज, मॅंगनिज खनिज, तांबे इत्यादी प्रमुख खनिजाबाबत पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती किंवा खनिपट्टा ई-लिलावाद्वारे मंजूर करणे, नुतनिकरण करणे, रह करणे, प्रत्यार्पित करणे इत्यादी या विभागाची कार्ये आहे. ज्या अटी व शर्ती खाली खनिपट्टा मंजूर झाला आहे, त्याचे खनिपट्टाधारकाकडून काटेकोरपणे पालन होत आहे किंवा कसे यावर संचालनालयाद्वारे लक्ष ठेवण्यात येते.

खनिजयुक्त क्षेत्र सार्वजनिक उपक्रमाकरीता राखीव ठेवणेबाबत व खाजगी उद्योजकांकरीता खुले ठेवणेबाबत विभागामार्फत निर्णय घेतला जातो.

बांधकामाचे साहित्य जसे दगड, वाळू इत्यादी गोण खनिजाच्या खनिज प्रशासनाच्या कामात हे संचालनालय जिल्हाधिकारी यांना सल्ला देण्याचे काम करते. जिल्हा स्तरावर खनिज प्रशासनाचे कामाकरीता प्रत्येक जिल्ह्यात अधिका-यांची नेमणूक करणेत येते. जिल्हाधिकारी कार्यालयात कार्यरत अधिका-यांना जिल्हा खनिकर्म अधिकारी या पदनामाने संबोधण्यात येते. जिल्हा खनिकर्म अधिकारी प्रमुख खनिजांचे खनिज अर्ज पूर्वक्षण अनुज्ञप्ती अर्ज आणि गौण खनिजाचे खाणपट्टा अर्ज / परवाना अर्ज स्वीकारतात. तसेच खनिज खाणपट्टा यापासून देय होणारा खनिज महसूल जमा करण्याचे काम सुध्दा ते करतात. खनिज प्रशासनाच्या कामात ते संबंधीत जिल्हाधिकारी यांना सहाय्य करतात, राज्यात खनिजावर आधारीत उद्योग उभारण्याकरीता खाजगी व्यक्ती / उद्योजक यांना खनिकर्म प्रभागामार्फत मदत केली जाते.

राज्यात विभागाने संचालनालयामार्फत केलेल्या भूर्वज्ञानिय सर्वेक्षण, खनिज समन्वेषण आणि खनिज प्रशासनाच्या कार्यामुळे राज्यात अर्थव्यवस्थेवर अपेक्षित प्रभाव पडला असून तो तीन प्रकारे प्रतिबिंबित होतो.

- 1) राज्यतील विविध खनिजांचे उत्पादनात झालेली लक्षणीय वाढ.
- 2) खनिज महसूलातील लक्षणीय वाढ.
- 3) राज्यात उभारण्यात आलेले खनिजावर आधारीत उद्योग.

कायदा / नियम / शासन निर्णय इत्यादी

- 1) अधिनियम / नियम / शासन निर्णय ज्या अंतर्गत सेवा पुरविण्यात येते.
- 2) थोडक्यात कार्यपध्दती.

खनिजांचे वर्गीकरण मुख्यतः दोन प्रकारे करण्यात येते. जसे (1) प्रमुख खनिज व (2) गौण खनिज या दोन प्रकारातील गौण खनिजांची व्याख्या खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) अधिनियम, 1957 मधील कलम 3 (इ) मध्ये केलेली आहे. (गौण खनिजा अंतर्गत बांधकामाचा दगड, मॅन्ग्रेल, साथीमाती, साधी वाळू, चूना बनविण्याच्या उपयोगाचा चुनखडक, बोल्डर्स, कंकर, मुरुम, विटाकरीता लागणारी माती, बेटोनाईट, रस्ते बनविण्याकरीता लागणारी खुडी, पाटीचा दगड, मार्बल (संगमरवरी दगड), घरगुती कामासाठी वापरण्यात येणारा दगड, साधारण माती (ऑडर्डीनरी अर्थ) इत्यादी खनिजांचा समावेश करण्यात आला आहे. सदर अधिनियमांतर्गत ज्या खनिजांचे वर्गीकरण गौण खनिज म्हणून करण्यात आलेले नाही, अशी सर्व खनिजे जी औद्योगिक उपयोगितेकरीता वापरात येतात ती प्रमुख खनिजा अंतर्गत वर्गीकृत होतात. यातील गौण खनिजाचे प्रशासन महसूल विभागामार्फत हाताळले जातात.

खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) अधिनियम 1957 चे कलम 3 (ड) प्रमाणे प्रदान अधिकाराचा वापर करून केंद्र शासनाचे खाण मंत्रालयाने दिनांक 10 फेब्रुवारी 2015 च्या अधिसूचनेद्वारे 31 अतिरिक्त खनिजे गौण खनिज म्हणून घोषित करण्यात आलेली आहेत. त्यामध्ये अगेट, बॉल क्ले बेराईट्स कल्क्यारिअस सॅण्ड, कॅल्साईटचॉक, चिनिमाती, अन्य क्ले, कोरण्डम, डायस्पोर, डोलोमाईट, ड्रानाईट अथवा पायरोसेनाईट,

फेलसाईट, फेल्सपार, फायर क्ले, फुस्काईट, क्वॉर्टझाईट, जिप्सम, जास्पर, कायोलीन, लॅटेराईट, चुनाखडी, अभ्रक, ऑकर, पाइरोफाईलाइट, क्वार्टझ, क्वॉर्टजाईट, वाळू (अन्य). शेल, सिलीका वाळू, स्लट आणि स्टीयाटाईट किंवा टाल्क किंवा सोपस्टोन यांचा समावेश आहे.

भारताच्या संविधानातील सातव्या अनुसूचितील संघसूची एक मधील 54 व्या नोंदीप्रमाणे व राज्यसूची मधील 23 व्या नोंदीप्रमाणे अनुक्रमे केंद्र शासनाला व राज्य शासनाला खनिजांच्या व्यवस्थापनाचे अधिकार प्रदान करणेत आले आहेत.

प्रमुख खनिज सवलत मंजूरीचे नियम व विनियमन हे केंद्र शासनाने केले असून ते संपूर्ण देशात एकसारखे लागू आहेत.

खाणी व खनिजे (विकसन व नियमन) अधिनियम, 1957 मधील कलम 15 प्रमाणे राज्य शासनाला दिलेल्या अधिकारान्वये राज्य शासनाने गौण खनिज सवलतीचे नियम तयार केलेले आहेत.

संपूर्ण राज्यामध्ये गौण खनिज उत्खननाबाबत एकत्रित नियमावली तयार केली असून शासनाचे महसूल व वनविभागाने दिनांक 18 जुलै 2013 च्या अधिसूचनेद्वारे यास मान्यता प्रदान केली असून महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम 2013 हे नविन नियम कार्यन्वित केले आहे.

प्रमुख खनिज सवलती :-

प्रमुख खनिजाकरीता खनिज सवलती मंजूर करण्याची तरतूद खालील अधिनियम व नियमांमध्ये केलेली आहे.

- (१) खाणी व खनिजे (विकसन व नियमन) अधिनियम, 1957, व सुधारणा अधिनियम 2015, 2021
- (२) खनिज सवलत नियम 1960, 2016
- (३) खनिज संवर्धन व विकास नियम 1988, 2017

खाणी व खनिजे (विकसन व नियमन) अधिनियम, 1957 यात सुधारणा होऊन खाण व खनिजे (विकसन व नियमन) सुधारणा अधिनियम 2015 दिनांक 27 मार्च 2015 रोजी अधिसूचित झाले होते. आता खाणी व खनिजे (विकसन व नियमन) अधिनियम, 1957 यात पुन्हा नवी सुधारणा होऊन खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) सुधारीत अधिनियमन 2021 दिनांक 28 मार्च 2021 रोजी अधिसूचित झाली आहे. खनिज सवलत नियम-1960 यात सुधारणा होऊन खनिज सवलत (परमाणू व हायड्रोकार्बन ऊर्जा खनिज वगळून) सवलत नियम 2016 दिनांक 4 मार्च 2016 रोजी अधिसूचित झालेला आहे. आता खनिज सवलत (परमाणू व हायड्रोकार्बन ऊर्जा खनिज वगळून) सवलत नियम 2016 यात पुन्हा नवी सुधारणा होऊन सुधारीत अधिनियमन-2021, दिनांक 08/04/2021, 10/06/2021 व 02/11/2021 रोजी अधिसूचित झाली आहे.

खनिज (संवर्धन व विकास) नियम 1988 मध्ये सुधारणा होऊन खनिज (संवर्धन व विकास) नियम 2017 दिनांक 27 फेब्रुवारी 2017 रोजी अधिसूचित झालेला आहे.

प्रमुख खनिजासाठी खनिजपट्टा पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती मंजूरीकरीता उपरोक्त अधिनियम / नियम लागू होतात तसेच खाण व खनिजे (विकसन व नियमन) सुधारणा अधिनियम 2021 चे तरतुदीनुसार खनिज सवलती ई-लिलावाद्वारे मंजूर करण्याची कार्यवाही करण्यात येत आहे.

तसेच महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) सुधारणा नियम 2013 मध्ये महसूल व वनविभाग यांची अधिसूचना दिनांक 12 जानेवारी 2018 ला अंशतः बदल करण्यात आलेली आहेत. त्यात प्रामुख्याने खाणपट्टा मंजूर करण्याची रीत यामध्ये शासकीय जमिनीवरील गौण खनिजपट्टे फक्त लिलाव प्रक्रियेद्वारेच मंजूर करण्यात येतील

प्रमुख खनिजाकरीता खालील प्रमाणे खनिज सवलती मंजूर करता येतात.

(अ) पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती (प्रॉस्पेक्टिंग लायसंस) आरक्षित क्षेत्राकरीता.

(ब) पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती खनिजपट्टा (Composite License)

(क) खनिजपट्टा (मायनिंग लिज)

(अ) **पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती.** : केंद्र शासनाची अधिसूचना दि. 29/09/2009 अन्वये मे. मॉईल लि. यांना आरक्षित असलेल्या क्षेत्रावर मे. मॉईल लि. पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती देता येते. पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती म्हणजे खनिजांचे पूर्वेक्षण (शोध) करण्याच्या दृष्टीने देण्यात आलेली मंजूरी पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती मंजूरी करीता अर्जदारास अर्ज नमूना "ब" (जोडपत्र तीन) मध्ये संबंधीत जिल्हाधिकारी यांचे मार्फत राज्य शासनाला (सचिव उद्योग) अर्ज करावा लागतो.

(ब) **पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती खनिजपट्टा :-** Minerals Auction Rule -2015 नुसार फक्त ईलिलावाद्वारे प्रमुख खनिजाकरीता पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती खनिजपट्टा (Composite License) मंजूर करण्याची तरतुद आहे.

(क) **खनिजपट्टा:-** Minerals Auction Rule -2015 नुसार फक्त ईलिलावाद्वारे प्रमुख खनिजाकरीता खनिजपट्टा मंजूर करण्याची तरतुद आहे.

खनिजपट्ट्याचे मुदतवाढ :-

केंद्र शासनाची अधिसूचना दि. 28/03/2021 अन्वये खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) सुधारीत अधिनियम -2021 नुसार खनिजपट्टा मुदतवाढ देता येईल.

खनिजपट्ट्याचा कालावधी :-

केंद्र शासनाचे खाण मंत्रालयाने खाण व खनिजे (विकसन व नियमन) सुधारणा अधिनियम 2015 हा 27 मार्च, 2015 व सुधारीत अधिनियम दि. 28 मार्च 2021 रोजी प्रसिध्द केलेला आहे. सुधारणा अधिनियमानुसार खालीलप्रमाणे प्रमुख बदल झालेले आहेत.

(अ) सदर अधिनियम जारी होण्यापूर्वी 10 A (2) (b) अंतर्गत निष्पादन न झालेले खनिज सवलतींचे सर्व अर्ज अपात्र ठरले आहे.

(ब) खनिज सवलतीचे मंजूरीस्तव Mining Lease, composite licence, या सवलती लागू केल्या आहेत.

(क) खनिजपट्ट्याचा एकूण कालावधी 50 वर्षापर्यंत करण्यात आलेला आहे.

(ड) अस्तीत्वात असलेल्या खनिजपट्ट्याचा कालावधी 31 मार्च 2020 (Non captive) व 31 मार्च 2030 (Captive Mines) किंवा 50 वर्षे यापैकी जो जास्त असेल तो पर्यंतची तरतूद केली आहे.

खनिजपट्टा व्यपगत होणे :- खनिज सवलत नियम-2016 च्या तरतुदीनुसार खनिजपट्टा धारकास, खनिजपट्टा

निष्पादित झाल्याच्या दिनांकापासून, दोन वर्षांच्या आत खाणकाम सुरु करणे आवश्यक आहे. जर या कालावधीत खाणकाम सुरु केले नाही किंवा खाणकाम सुरु केल्यानंतर सलग दोन वर्षे खाणकाम बंद ठेवल्यास संचालक, भूविज्ञान आणि खनिकर्म खनिपट्टा व्यपगत झाल्याचे आदेशान्वये जाहीर करतील. तथापि, जर खनिपट्टाधारक त्यांच्या आवाक्याबाहेरच्या अपरिहार्य कारणामुळे दोन वर्षा पेक्षा जास्त कालावधीत खाणकाम करण्यास असमर्थ असेल तर तो ती, रुपये 1 लक्ष शुल्कासह व त्याबाबत कारणे स्पष्ट करणारे कागदपत्र जोडून संचालनालयास / राज्य शासनास, असा कालावधी संपण्यापूर्वी कमीतकमी तीन महिने आधी, अर्ज सादर करून खाण तात्पुरती बंद ठेवण्याची परवानगी घेऊ शकेल, खनिपट्टा धारकाची विनंती संचालक / राज्य शासन मंजूर किंवा नामंजूर करू शकते. खाण व खनिजे (विकसन व नियमन) सुधारणा अधिनियम-2021 चे कलम (MMDR Amendment Act-२०२१) चे कलम ४A (४) नुसार खाणपट्टा व्यपगत करण्याची तरतुद आहे.

अग्रिम भुगतान :- अर्जदार करारनामा निष्पादित करण्यापूर्वी खालीलप्रमाणे ठेव जमा करेल,

(अ) **पूर्वेक्षण अनुज्ञप्ती + खनिपट्टा:** मंजूर झालेल्या प्रत्येक चौ. कि.मी. क्षेत्राकरीता 0.25% अग्रिम भुगतान (Performance security) करावे लागेल.

(ब) **खनिपट्टा :-** अग्रिम भुगतान (Performance security) 5% जमा करावी लागेल.

वन क्षेत्रावर खनिपट्टा मंजूर करणे :-

वनक्षेत्रात खनिज सवलती मंजूर करणे म्हणजे वनक्षेत्राचा वनेत्तर कामाकरीता उपयोग करणे होय. त्यामुळे त्यास वनसंवर्धन अधिनियम 1980 च्या तरतूदी लागू होतात त्यामुळे वनक्षेत्रात खनिज सवलती मंजूर करण्याकरीता वनक्षेत्राचा वनेत्तर उपयोग करण्याच्या उद्देशासाठी केंद्रशासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाची मंजूरी घेणे आवश्यक आहे.

10) खाणकाम क्षेत्रास पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम लागू करणे :-

खाणकाम म्हणजे जमीनीतून खनिजांचे उत्खनन करणे होय. उत्खननाची क्रिया पर्यावरणाच्या मुलतत्वाच्याच आड येत असल्यामुळे त्याचा वनस्पती व प्राणी आणि पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीवर देखील घातक परिणाम होतो.

खाणकामामुळे निर्माण होणा-या प्रमुख समस्या खालील प्रमाणे आहेत.

- (i) भूजल व भूपृष्ठावरील पाण्याचे प्रदुषण
- (ii) जमीनीची उपज (उत्पादन क्षमता) कमी होणे
- (iii) हवेचे / आवाजाचे प्रदुषण
- (iv) जमीनीवरील मातीच्या थराची निरुपयोगिता / नासाडी
- (v) निर्वृक्षीकरण इत्यादी.

ज्याचे खनिपट्टा क्षेत्र पाच हेक्टर पेक्षा जास्त आहे अशा प्रत्येक खनिपट्टाधारक / उद्योजकास, त्याच्या खाणकामामुळे होणा-या उपरोल्लेखित प्रदुषणांचा विचार करून पर्यावरण प्रभाव मुल्यांकन अहवाल (एनव्हीरॉनमेंट इम्पॅक्ट असेसमेंट) व पर्यावरण व्यवस्थापकीय योजना (एनव्हीरॉनमेंट मॅनेजमेंट प्लॅन) तयार करून प्रचलित नियमांनुसार केंद्र शासनाच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाकडून परवानगी घ्यावी लागते.

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम 1986 अन्वये व त्याअंतर्गत तयार करण्यात आलेल्या नियमांप्रमाणे समुद्र किना-या लगतचे सौंदर्य राखून ठेवण्याच्या दृष्टीने समुद्र किना-याच्या भरती रेषे पासून (हाय टाईड लाइन) पाचशे मिटर अंतरापर्यंत विरळ प्रमाणात आढळणारी खनिजे वगळून इतर खनिजांचे खाणकामास बंदी घातली आहे.

खनिज महसूल जमा, स्वामित्वधनाची आकारणी, अवैध खाणकाम :-

खनिज महसूल यामध्ये स्वामित्वधन, मृतभाटक, भूपृष्ठ भाडे व उपकर, दंडनीय व्याजाची रक्कम जिल्हा खनिज प्रतिष्ठानाची रक्कम, राष्ट्रीय खनिज पूर्वक्षण प्रतिष्ठान ची रक्कम इत्यादीचा समावेश होतो.

स्वामित्वधन :- खाण व खनिजे (विनियम व विकसन) अधिनियम 1957 अंतर्गत तरतूदी नुसार खनिजपट्ट्यातून उत्खनन केलेल्या वापरलेल्या खनिजांच्या प्रत्येक परिमाणावर, खनिजपट्टाधारकास शासनाला स्वामित्वधन द्यावे लागते. स्वामित्वधनाचे दर खनिजनिहाय बदलत असून, प्रमुख खनिजांचे स्वामित्वधनाचे दर खाण व खनिजे (विकसन व विनियम) अधिनियम 1957 मधील कलम 9 (अ) (2) प्रमाणे केंद्र शासन प्रत्येक तीन वर्षांनी कमी किंवा जास्त करू शकते. गौण खनिजाचे स्वामित्वधनाचे दर खाण व खनिजे (विकसन व विनियम) अधिनियम 1957 मधील कलम 15 (3) च्या तरतूदी नुसार राज्यशासन ठरवते.

महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम-2013 अंतर्गत सरकारी, निमसरकारी व इतर कामांकरीता वापरण्यात येणा-या गौण खनिजास स्वामित्वधनापासून देण्यात येणारी सूट वगळली असून, सर्व कामांकरीता केवळ स्वामित्वधन अदा केलेले खनिजांचाच वापर करणे बंधनकारक केले आहे. त्यामुळे सध्या वैध व अवैध खाणकाम व वाहतूकीची प्रकरणे शोधण्यामध्ये / त्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे शक्य होईल व पर्यायाने शासनाचे खनिज महसूलातही वाढ होईल.

प्रमुख खनिजाचे स्वामित्वधनाची आकारणी वर्षाच्या प्रत्येक तिमाही, जसे मार्च, जून, सप्टेंबर व डिसेंबर अखेर अग्रिम स्वरूपात देय होते. भरणा करावयाची स्वामित्वधनाची अग्रिम रक्कम, प्रत्येक खाणीचा मागील तीन त्रैमासिकाचा आढावा घेऊन, जिल्हाधिकारी कार्यालय, ठरवितात. स्वामित्वधनाची जमा केलेली अग्रिम रक्कम नंतर त्या त्रैमासिकात प्रत्यक्ष झालेल्या उत्पादनाच्या प्रमाणात समायोजित करण्यात येते. मागील त्रैमासिकातील स्वामित्वधनाची रक्कम समायोजित झाल्यानंतर पुढील त्रैमासिकाकरिता अग्रिम स्वामित्वधन वसूल करण्यात येते. तथापि, गौण खनिजाचे स्वामित्वधन 30 जून व 31 डिसेंबर अखेरपर्यंत झालेल्या सहामाही उत्खननावर आकारून, त्याची वसूली प्रत्येक वर्षाच्या 15 जुलै-व 15 जानेवारी पूर्वी करण्यात येते.

मृतभाटक :- जेव्हा खाणकाम तात्पुरते बंद ठेवण्यात येते, त्यावेळी खनिजपट्टाधारकास प्रमुख खनिजाचे बाबतीत खाण व खनिजे (विकसन नियमन) अधिनियम, 1957 मध्ये विहित केलेल्या दराप्रमाणे व गौण खनिजाचे बाबतीत गौण खनिज उत्खनन नियमात विहित केलेल्या दराप्रमाणे, मृतभाटक देय होते. शासन मृत भाटकाचे दर प्रत्येक तीन वर्षात एकदा कमी किंवा जास्त करू शकते, खनिजपट्टा धारकास, स्वामित्वधन किंवा मृतभाटक यापैकी जे जास्त असेल ते देय होते. दोन्ही देय होत नाही.

भूपृष्ठभाटक :- खनिजपट्टाधारकास खाणकामाकरीता वापरलेल्या क्षेत्रावर भूपृष्ठ भाडे व पाणी कर देय होते. भूपृष्ठ भाड्याचा दर, जमीनीवरील अकृषीक आकारणी व त्यावरील उपकर मिळवून ठरविण्यात येतो.

उशिरा प्रदान केलेल्या महसूलावर देय व्याज :- प्रमुख खनिजांच्या खनिपट्ट्याचे बाबतीत, देय होणारा खनिज महसूल विलंबाने भरणा करण्याच्या प्रवृत्तीला आळा घालण्याच्या दृष्टीने देय झालेल्या खनिज महसूल विलंबाने भरणा केल्यास त्यावर 24 टक्के दराने व्याज आकारण्यात येते. मौण खनिजाचे बाबत झालेल्या विलंबास मृतभाटकाच्या दुप्पट रक्कम दंड म्हणून आकारण्यात येते.

कोळसा व्याप्त क्षेत्र (संपादन व विकास) अधिनियम 1957 (सी.बी.ए.अधिनियम) :

सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात कोळसा उत्खनन कार्यात में. वेस्टर्न कोल फिल्ड्स लि. (कोल इंडिया लि. अंतर्गत) केंद्र शासनाचा उपक्रम, कार्यरत आहे. राज्यात सी. बी. ए-अॅक्ट-1957 अंतर्गत संपादित केलेल्या मे. वेस्टर्न कोल फिल्ड्स लिमिटेड च्या 49 खाणी कार्यरत आहेत.

या अधिनियमांतर्गत केंद्र शासन खालील अधिसूचना वेळोवेळी निर्गमित करते.

- 1) कलम 4 अंतर्गत अधिसूचना : कोळसा पूर्वेक्षण उद्देशाने क्षेत्र घोषित करणे.
- 2) कलम 7 अंतर्गत अधिसूचना : कोळसा पूर्वेक्षण उद्देशाने जमीन संपादित करण्याकरीता नोटीस देणे
- 3) कलम 9 अंतर्गत अधिसूचना : जमीनीचे संपादन जाहीर करणे.
- 4) कलम- 10 अंतर्गत अधिसूचना : जमीनीचे अधिकार केंद्र सरकारला प्रदान करणे,
- 5) कलम- 11 अंतर्गत अधिसूचना : खाणकाम करण्याकरीता जमीनीचे अधिकार शासकीय कंपनीला (डब्ल्यूसीएल) प्रदान करणे,

गौण खनिजासाठी खनिज सवलत मंजूरी: पूर्वी राज्यातील विविध भागात गौण खनिजाकरीता तीन नियमांचे संच लागू होते.

- 1) महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विदर्भ विभाग) नियम 1966 विदर्भ विभागाकरीता लागू,
- 2) मुंबई गौण खनिज उत्खनन नियम 1955 पश्चिम महाराष्ट्राकरीता लागू,
- 3) गौण खनिजाच्या कार्याचे नियमन करण्याबाबत नियम 1954 औरंगाबाद विभागाकरीता लागू, (मराठवाडा विभाग) आता संपूर्ण राज्याकरीता गौण खनिज उत्खननाबाबत एकत्रित नियमावली तयार केली असून शासनाचे महसूल व वन विभागाने दिनांक 18 जुलै 2013 च्या अधिसूचनेद्वारे यास मान्यता प्रदान केली असून महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम 2013 हे नविन नियम कार्यान्वित झाले आहे.

गौण खनिजाकरीता खनिज सवलती मंजूर करण्याची पध्दत :-

गौण खनिजाकरीता खालील प्रमाणे खनिज सवलती मंजूर करता येतात.

- 1) खनिपट्टा / खाणपट्टा
- 2) खाण अनुज्ञप्ती (परवाना)
- 3) लिलावाद्वारे खनिज सवलत मंजूरी (नदी नाल्या मधील वाळू)
- 4) शासकीय जमिनीवरील खाणपट्टे ई-लिलावाद्वारे मंजूर करण्यात येतात व खाजगी जमिनीवरील खाणपट्टे हे सक्षम अधिकाऱ्याकडून मंजूर करण्यात येतात.

खनिपट्टा / खाणपट्टा मंजूर करणे :- खाजगी जमीनकरिता खनिपट्टा किंवा खाणपट्टा मंजूरीकरीता अर्जदारास सक्षम अधिका-यांकडे विहित नमून्यात खालील कागदपत्रांसह अर्ज करावा लागतो.

अ) आवेदित क्षेत्राच्या जमीनी संबंधी मालकीहक्क दर्शविणा-या उता-याच्या प्रती (7/12 चा उतारा)

ब) अर्ज फी रुपये पाचशे

क) आवेदित क्षेत्राचा नकाशा.

ड) तहसिलदार किंवा शेडयूल्ड बँकेने दिलेला अर्जदाराची संपत्तीक स्थिती दर्शविणारा दाखला.

खानिपट्टा (खाणपट्टा) नुतनीकरणाचा अर्ज, खनिपट्ट्याची मुदत संपण्यापूर्वी कमीत कमी साठ दिवस आधी उपरोक्त सर्व कागदपत्रांसह करावा लागतो

खनिपट्टा मंजूरीकरीता प्राप्त अर्जाची छाननी :- खनिपट्टा किंवा खाणपट्टा मंजूरीकरीता अर्ज प्राप्त झाल्या नंतर त्या अर्जावर संबंधीत तहसिलदार व जिल्हा खनिकर्म अधिकारी यांचे कडून चौकशी करण्यात येते. चौकशी अहवालाच्या आधारावर सक्षम अधिकारी खनिपट्टा किंवा खाणपट्टा मंजूर किंवा नामंजूर करतात. विनिर्दिष्ट गौण खनिजाकरीता (जसे चुनखडक, लाईमशेल) खनिपट्टा मंजूर करण्यास शासनाची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

खनिपट्टा / खाणपट्ट्याचे निष्पादन :- जिल्हाधिकारी यांचे कडून खनिपट्ट्यास मंजूरी देण्याच्या आदेशापासून तीन महिन्यांच्या कालावधीमध्ये अर्जदारास खनिपट्टा निष्पादित करणे आवश्यक आहे. खनिपट्टाधारकाने, खनिपट्टा निष्पादनाच्या दिनांकापासून तीन महिन्यांचे आत त्याला मंजूर झालेल्या क्षेत्रात, खाणकाम सुरु केले पाहिजे. खाणकाम सुरु करण्यापूर्वी खनिपट्टाधारकाने खनिपट्टा क्षेत्राचे, जिल्हा / तालुका निरीक्षक भूमी-अभिलेख यांचे कडून सीमांकन करून घेणे आणि जिल्हाधिकारी यांचे कडून खाणकाम सुरु करण्याची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. सहा महिने सलग खाणकाम बंद ठेवले तर खनिपट्टा रद्द होण्यास पात्र ठरतो.

गौण खनिजासाठी तात्पुरते परवाने: राज्य शासनाने गौण खनिजाकरीता तात्पुरते परवाने मंजूर करण्याचे अधिकार सक्षम अधिका-यांना प्रदान केलेले आहेत. त्याप्रमाणे जिल्हाधिकारी, कार्यकारी अभियंता, विभागीय वन अधिकारी, सहाय्यक जिल्हाधिकारी, उपविभागीय अधिकारी आणि तहसिलदार यांना विशिष्ट मर्यादेच्या परिमाणाचे, त्याच्या क्षेत्रात, गौण खनिजाकरीता तात्पुरता परवाना देण्याचे अधिकार प्रदान केलेले आहेत.

तात्पुरत्या परवान्याकरीता केलेल्या अर्जामध्ये अर्जदारास त्याचे नाव, पत्ता, गौण खनिजाचे नाव व परिमाण, कालावधी आणि ज्या कामाकरीता आवश्यक आहे तो उद्देश इत्यादी नमूद करणे आवश्यक आहे. अर्जा बरोबर ज्या क्षेत्रातून खनिज काढावयाचे आहे त्या क्षेत्राच्या नकाशाच्या तीन प्रती जमीनीचा मालकी हक्काचा अहवाल (7/12 चा उतारा) संबंधीत तलाठ्याचा अहवाल, अर्ज फी रु. 25 चे चालान सादर करणे आवश्यक आहे असे अर्ज संबंधीत कार्यक्षेत्राच्या सक्षम अधिका-यांकडे सादर करण्यात येतात. सक्षम अधिकारी अर्जावर विचार करून परवाना मंजूर किंवा नामंजूर करतात. परवाना मंजूर करण्यापूर्वी त्यावरील स्वामित्वधन व भूपृष्ठ भाडे ठरवून त्याची वसूली करण्यात येते स्वामित्वधन इत्यादीचा भरणा केल्यानंतर अर्जदारास विशिष्ट परिमाणाचे गौण खनिज ठराविक कालावधीत काढण्याची परवानगी देण्यात येते. संबंधीत अधिका-याने प्रमाणित केलेले मर्यादित वाहतूक पास अर्जदारास देण्यात येतात. सक्षम अधिकारी, जिल्हा

खनिकर्म अधिकारी, तलाठी आणि निरीक्षक परवानाधारकाचे खाणकामाचे वेळोवेळी निरीक्षण करून त्याने परवान्याचा कालावधी संपल्या नंतर उत्खननाचे काम थांबविलेले आहे याची खात्री करतात. तसेच जेथे खाणकाम करण्यात आले आहे तेथे भूपृष्ठा पासून वीस फूट पेक्षा जास्त खाली होणार नाही यांची सुध्दा खातर जमा करतात.

लिलाव पध्दतीने वाळू लिलाव मंजूर करणे :-

वाळू घाटांचे सविस्तर प्रस्ताव संबंधीत तहसिलदार जिल्हाधिकारी यांचेकडे सादर करतात. प्राप्त झालेले प्रस्तावांची जिल्हाधिकारी कार्यालयात कार्यरत जिल्हा खनिकर्म अधिकारी छाननी करतात आणि भू-जल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे कडून नाहरकत प्रमाणपत्र प्राप्त करतात ही पध्दत खास करून बांधकामासाठी उपयोगात येणा-या 'साधी वाळू' करीता सवलत मंजूर करण्यासाठी अवलंबिण्यात येते. प्रत्येक वाळू घाटातील वाळूच्या परिमाणाची गणना करून त्याप्रमाणे लिलावासाठी हातची किंमत निश्चित करण्यात येते. जिल्हाधिकारी त्यांचे कार्यालयात तसेच स्थानिक वर्तमान पत्रात लिलावचे क्षेत्र व तारीख जाहीर करतात व त्या प्रमाणे ठरलेल्या तारखेला लिलाव करण्यात येते. लिलावात सर्वात जास्त बोली बोलणा-या लिलावाधारकाकडून बोली किंमतीच्या एक चतुर्थांश किंमत त्वरीत वसूल करण्यात येते आणि जिल्हाधिकारी यांचे कडून अंतिमतः लिलाव मंजूर झाल्यानंतर लिलावधारकास ते क्षेत्र मंजूर करण्यात येते.

लिलावधारक लिलावाच्या दिनांकापासून एक महिन्यांचे बोली किंमतीची उरलेली तीन चतुर्थांश रक्कम शासन जमा करून त्यानुषंगाने करारनामा करावा लागतो. वाळूगट उत्खनन व वाहतूक यांचा कालावधी पाच वर्षांपर्यंत असू शकेल. तथापी अशा पध्दतीने लिलावाचा कालावधी पावसाळ्याच्या कालावधी समाविष्ट असतो व या कालावधीत वाळू उत्खनन करता येत नाही.

शासन महसूल व वन विभाग यांचे शासन निर्णय दि. 28/01/2022 नुसार वाळू / रेती निर्गमिचे सुधारीत धोरण अंमलात आलेले आहे. यानुसार वाळू / रेती गट निश्चितीसाठी विविध निकष लावण्यात आलेले आहेत. तसेच वाळूचा अवैध उत्खननास परिणामकारक आळा घालून राज्याच्या महसुलात ठोस वाढ व्हावी यादृष्टीने सारासार विचार करून राज्यातील नदीपात्रातील वाळू / रेती उत्खननाबाबत सर्वसमावेशक असे परिणामकारक सुधारीत धोरण निश्चित करण्यात आलेले आहे.

शासन महसूल व वन विभाग यांची अधिसूचना दिनांक 12 जानेवारी 2018 नुसार महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) नियम 2013 मध्ये सुधारणा करून सुधारीत महाराष्ट्र गौण खनिज उत्खनन (विकास व विनियमन) सुधारणा नियम 2017 अमलात आलेले असून त्यानुसार शासनाकडे किंवा कोणत्याही सार्वजनिक प्राधिकरणाकडे विहित असलेल्या कोणत्याही जमिनीवर खाणपट्ट्यासाठी खनिज विषयक सवलती जाहीर लिलावाद्वारे देण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

अवैध खाणकाम :- खनिजावर राज्य शासनाचे अधिकार आहेत आणि तिथे आढळणा-या खनिज संपत्तीचे मालकीहक्क राज्य शासनाकडे आहेत. खनिज संपत्तीचे मालक या नात्याने राज्यशासन, खाण व खनिजे (विनियमन व विकसन) अधिनियम 1957 व त्या अंतर्गत तयार करण्यात आलेल्या नियमांखाली, कोणालाही खनिज उत्खननाचे अधिकार देऊ शकते, जो कोणी कायदेशिर परवानगी मिळाल्याशिवाय कोणत्याही खनिजाचे

उत्खनन करेल. ते अवैध खाणकाम समजण्यात येते आणि ते नियमांतर्गत तरतूदीनुसार शिक्षेस पात्र ठरते. अवैध खाणकाम करणा-या व्यक्तीवर खालील प्रमाणे कार्यवाही करता येते.

i) जिल्हाधिकारी, उपविभागीय अधिकारी, तहसिलदार आणि जिल्हा खनिकर्म अधिकारी यांना महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता 1966 च्या कलम 48 (7) अन्वये, अवैध उत्खनन केलेल्या खनिजाच्या बाजार मूल्याच्या पाच पट पर्यंत रक्कम दंड म्हणून आकारण्याची कार्यवाही करता येते.

ii) जिल्हाधिकारी, उपविभागीय अधिकारी, तहसिलदार हे महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता 1966 च्या कलम 48 (8) अंतर्गत अवैध उत्खनन केलेले खनिज जप्त करू शकतात.

iii) अवैध उत्खननाच्या बाबत जिल्हा दंडाधिकारी, भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालयाचे अधिकारी आणि जिल्हा खनिकर्म अधिकारी, खाणी व खनिजे (विनियमन व विकसन) अधिनियम, 1957 च्या कलम 22 अंतर्गत उचित न्यायालयात तक्रार नोंदवू शकतात.

iv) खाणी व खनिजे (विनियमन व विकसन) अधिनियम, 1957 च्या कलम 21 अंतर्गत खाली नमूद प्राधिकारी पुढील कार्यवाही करू शकतात.

अ) राज्य शासन / जिल्हा खनिकर्म अधिकारी हे कलम 21 (3) अंतर्गत अवैध उत्खनन करणा-या व्यक्तीवर खाणकाम क्षेत्रातून कायदेशिररित्या बाहेर काढण्याकरीता आदेशाची अंमलबजावणी करू शकतात.

ब) जिल्हा दंडाधिकारी/भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालयाचे अधिकारी हे कलम 21 (4) अंतर्गत अवैध उत्खननाकरीता उत्खनन क्षेत्रात आणलेली यंत्रसामुग्री, साहित्य, वाहन किंवा इतर कोणतीही वस्तू जप्त करू शकतात. राज्य शासन किंवा जिल्हा खनिकर्म अधिकारी हे कलम 21 (5) अंतर्गत अवैध उत्खनन केलेले खनिज जेव्हा सदर खनिजाची विल्हेवाट लावली असेल तेव्हा त्याची किंमत आणि त्यावरील स्वामित्वधन, भाडे, कर इत्यादी अशा व्यक्तींकडून वसूल करू शकतात,

क) अवैध खनिज उत्खनन करणा-या व्यक्तीला पाच वर्षे पर्यंत कालावधीचा कारावास आणि सोबत रु पाच लाख प्रति हेक्टर रुपये पर्यंत दंड या शिक्षेची तरतूद आहे.

अवैध उत्खनन थांबविण्याकरीता घेतलेल्या उपाययोजना:- अवैध खनिज उत्खनन थांबविण्याच्या दृष्टीने आणि स्वामित्वधन चुकविण्याच्या वृत्तीला आळा घालण्याच्या दृष्टीने खालील प्रमाणे उपाय योजण्यात आले आहेत.

वाहतूक पास देणे : प्रत्येक खनिपट्टा धारकास किंवा परवाना धारकास वाहतूक पास छापून घेणे आवश्यक आहे. अशा प्रत्येक वाहतूक पास वर खनिपट्टा / परवाना धारकाची पूर्ण माहिती, दिनांक ज्या वाहनाने खनिज वाहतूक करावयाची आहे त्याचा क्रमांक खनिजाचे परिमाण व वेळ दर्शविणे आवश्यक आहे. प्रत्येक वाहतूक पास जिल्हा खनिकर्म अधिकारी संबंधीत उपविभागीय अधिकारी / तहसिलदार यांनी प्रमाणीत करणे आवश्यक आहे. वाहतूक पासशिवाय खनिज वाहतूक करणारे वाहन अवैध ठरविण्यात येते आणि अशा प्रकरणी नियमांतर्गत कार्यवाही करण्यात येते.

राज्यातील प्रमुख खनिजांचे उत्खनन, वाहतूक व खनिज प्रशासनाच्या कार्याचे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचे सहाय्याने विनियमन करण्याची एन-कोड सोल्युशन्स (गुजरात) यांचे मार्फत एकात्मिकृत खाणपट्टा व्यवस्थापन संगणकीय प्रणाली विकसीत करण्यात येत आहे. शासनाचे शासन निर्णय क्र. 0413 / प्र.क्र. 26/ उद्योग-9, दिनांक 25/06/2013 अन्वये यास मंजूरी प्रदान केली असून एन-कोड सोल्युशन मार्फत सदर प्रणाली अंमलबजावणीच्या अनुषंगाने कार्यवाही सुरु करण्यात आली आहे. याद्वारे ई-रॉयल्टी पेमेंट, ई-ट्रांझिटी पासेस, ई-रिटर्न्स इत्यादी बाबी करता येणार आहेत. येतात

खाणी व खनिजे (विनियमन व विकसन) अधिनियम, 1957 च्या कलम 23 (क) अंतर्गत नियम तयार करणे :- प्रमुख खनिजाचे अवैध खाणकाम, ताबा, साठवणूक, व्यापार, आणि वाहतूक थांबविण्याच्या दृष्टीने खाणी व खनिजे (विनियमन व विकसन) अधिनियम, 1957 च्या कलम 23 (क) अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारान्वये महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र खनिज (अवैध खाणकाम, वाहतूक, साठवणूक प्रतिबंध) नियम-2001, तयार केलेले आहेत. सदर नियमांतर्गत नियम 4 च्या तरतुदीनुसार प्रमुख खनिजा संबंधी व्यापार करणा-या व्यक्तीस संबंधीत प्रादेशिक उपसंचालक, भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, यांचेकडे प्रमुख खनिज वितरक म्हणून नोंदणी करून वितरक परवाना प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

केंद्र शासनाने निर्देशित केलेनुसार राज्यातील खनिजांचे अवैध उत्खनन वाहतूक व साठवणुकीला प्रभावीपणे आळा घालण्याकरीता राज्यस्तरीय प्रादेशिक स्तरीय व जिल्हास्तरीय दक्षता पथकांची स्थापना संबालनालयाचे आदेश दिनांक 30 डिसेंबर 2001-नुसार करण्यात आलेले आहेत. सदर दक्षता पथकांनी केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्याचे उद्देशाने शासनाचे परिपत्रक दिनांक 27 जुलै 2010 नुसार मा. मुख्य सचिव महाराष्ट्र शासन यांचे अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय समितीची स्थापना करणेत आलेली आहे. सदर दक्षता पथकांचे आकस्मिक तपासण्या व कार्यवाहीमुळे अवैध खनिज उत्खनन व वाहतुकीवर प्रभावीपणे नियंत्रक ठेवणे शक्य झाले आहे व पथकांद्वारे करण्यात आलेल्या दंडात्मक कार्यवाहीमुळे शासनास वाढीव महसूल प्राप्त होत आहे.

अवैध खाणकामास प्रतिबंध तसेच नियंत्रण ठेवणेचे अनुषंगाने 'Digitization of Mining Lease Areas' चे काम महाराष्ट्र सुदूर संवेदन केन्द्र नागपूर (MRSAC) यांचे मार्फत झालेले आहे. यामध्ये सॅटेलाईट द्वारे प्राप्त माहिती उपयोगात येणार आहे.

राज्यातील प्रमुख खनिजांचे उत्खनन वाहतूक व प्रशासनाच्या कामाचे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने विनियमन करण्याची इंटीग्रेटेड लिज मॅनेजमेंट सोल्युशन संगणकीय प्रणाली विकसीत करणेची कार्यवाही एन-कोड सोल्युशन मार्फत सुरु करणेत आलेली आहे.) JLMS टाकणे.

खनिजाची आयात व निर्यात व वाहतुकीबाबतची माहिती बंदर, रेल्वे आणि कस्टम / एक्सार्इज विभागाकडून संचालनालयाद्वारे नियुक्त केंद्रस्थ अधिकारी यांचेकडे विहित प्रपत्रात सादर करणेची उपाययोजना करण्यात आलेली आहे. याशिवाय सर्व जिल्हा खनिकर्म अधिका-यांना Hand Held GPS वाटप करणेत

आलेले आहेत. त्याचे सहाय्याने ढोबळमानाने खाणींची मोजमापे घेणे शक्य होणार आहे या व्यतिरिक्त प्रमुख कार्यालय व प्रादेशिक कार्यालयांकरीता आधुनिक अशी Total Station यंत्रे खरेदी करण्यात आली असून, त्याद्वारे खाणींची अचूक मोजमापे घेऊन त्याआधारे अचूक महसूल निर्धारित करणे शक्य झाले आहे.

जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान :-

खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) सुधारणा अधिनियम 2015 च्या कलम 9 'ब' उपकलम 1 च्या तरतुदीनुसार राज्य शासनाने उदयोग, ऊर्जा व कामगार विभाग शासन निर्णय क्र. एमडीएफ-0615 /प्र.क्र. 34 / उदयोग 9, दिनांक 01 सप्टेंबर 2016 अन्वये प्रत्येक जिल्हयांकरीता जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान मार्फत निधी संकलित करून, त्याचे सुयोग्य रितीने वाटप करण्यासाठी कार्यपध्दती व मार्गदर्शक तत्त्वे विहित करणेत आली आहे व त्यानुसार कार्यवाही करणेत येत आहे.

जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान मार्फत खाण बाधित क्षेत्राचा विकास करणेसाठी एक वाक्यता राहावी व बाधीत क्षेत्राच्या स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन प्रधानमंत्री खनिज क्षेत्र कल्याण योजना ही योजना जिल्हा खनिज प्रतिष्ठान निधीमधून राबविण्याबाबत केंद्र शासनाने सर्व राज्यांना दिलेल्या निर्देशानुसार मार्गदर्शक सूचना जिल्हा खनिज प्रतिष्ठानच्या नियमावली मध्ये अंतर्भूत करण्यात आलेल्या आहेत. राज्यात दिनांक 12/01/2015 पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या प्रमुख खनिज खाणपट्टाधारकांकडून 30% व दिनांक 12/01/2015 रोजी व नंतर मंजूर प्रमुख खनिज खाणपट्टाधारकांकडून 10% रक्कम जमा करण्यात येत आहे. तसेच गौण खनिजांबाबत स्वामित्वधनाच्या 10% रक्कम जमा करण्यात येत आहे. त्याकरीता संबंधीत जिल्हयातील जिल्हाधिकारी व जिल्हा खनिकर्म अधिकारी यांचे संयुक्त नावे राष्ट्रीयकृत बँकेत खाते उघडण्यात आले आहेत.

जिल्हयात गोळा होणारा निधी प्रधानमंत्री खनिज क्षेत्र कल्याण योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार खाणोतील खाणकामामुळे बाधीत क्षेत्रांच्या पायाभूत सुविधांकरीता वितरित करण्यात येणार आहे. एकूण जमा रकमेपैकी 60% रक्कम पिण्याचे पाणी, प्रदूषण नियंत्रण, स्वास्थ्य, शिक्षा, महिला व मुलांचे कल्याणाकरीता, वयोवृद्ध व विकलांग व्यक्तींच्या कल्याणाकरीता, कौशल्य विकास तसेच स्वच्छता इ. बाबी व उर्वरित 40% रक्कम पायाभूत सुविधा जसे रोड, रेल्वे, पुल, जलसंधारण, पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना इ. बाबींवर खर्च करण्यात येणार आहे. जिल्हा खनिज प्रतिष्ठाण द्वारे जमा होणाऱ्या निधीचे वितरण / विनियोग सुयोग्यरित्या होण्याकरीता जिल्हा स्तरावर जिल्हयाचे पालकमंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली नियामक परिषद (Governing Council) व जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली व्यवस्थापन समिती (Managing Committee) चे गठन करण्यात आले आहे.

जिल्हयात गोळा होणारा निधी प्रधानमंत्री खनिज क्षेत्र कल्याण योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार खाणोतील खाणकामामुळे बाधीत क्षेत्रांच्या पायाभूत सुविधांकरीता वितरित करण्यात येणार आहे. एकूण जमा रकमेपैकी 60% रक्कम पिण्याचे पाणी, प्रदूषण नियंत्रण, स्वास्थ्य, शिक्षा, महिला व मुलांचे कल्याणाकरीता, वयोवृद्ध व विकलांग व्यक्तींच्या कल्याणाकरीता, कौशल्य विकास तसेच स्वच्छता इ. बाबी व उर्वरित 40% रक्कम पायाभूत सुविधा जसे रोड, रेल्वे, पुल, जलसंधारण, पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना इ. बाबींवर खर्च करण्यात येणार आहे. जिल्हा खनिज

प्रतिष्ठाण द्वारे जमा होणाऱ्या निधीचे वितरण / विनियोग सुयोग्यरित्या होण्याकरीता जिल्हा स्तरावर जिल्हयाचे पालकमंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली नियामक परिषद (Governing Council) व जिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली व्यवस्थापन समिती (Managing Committee) चे गठन करण्यात आले आहे.

National Mineral Exploration Trust (NMET):-

केंद्र शासनाची अधिसूचना खाण व खनिजे (विकसन व विनियमन) सुधारणा अधिनियम-2015 मधील कलम 9 (क) नुसार प्रमुख खनिज खाणपट्टाधारकाकडून स्वामित्वधनाच्या व्यतिरिक्त स्वामित्वधनाच्या 2% अतिरिक्त निधी National Mineral Exploration Trust (NMET) करीता दिनांक 12/01/2015 पासून भरणा करण्यात येईल. सदर निधीचा विनियोग खनिज पूर्वेक्षण व समन्वेषण कार्याकरीता करण्यात येतो.

"नागरीकांची सनद" नागरिकांना छाननी साठी खुली ठेवणे :-

याबाबत नागरिकांचे नेहमीच स्वागत असून त्यांनी केलेल्या सूचना कायद्यातील तरतुदीनुसार समाविष्ट करण्यात येतील. अशा सूचना संचालक, भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर यांना सादर कराव्यात.

नागरीकांच्या सनदे मध्ये दिलेली माहिती कायदा / नियमांच्या तरतुदीप्रमाणे आहे. जर ती कायद्यातील तरतुदीच्या विरुद्ध / उलट असेल तर वर उल्लेखलेले नियम / अधिनियम प्रथमतः त्यावर लागू होतील.

प्रकाशनाची / अमंलबजावणीची तारीख :-

प्रकाशनाच्या तारखे पासून अमंलात येईल.

जोडपत्र - १
महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय प्रमुख खनिज साठे.

अ.क्र.	खनिजाचे नांव	जिल्हा	एकूण साठे (दशलक्ष टनात)	शेरा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१.	कोळसा	नागपूर चंद्रपूर यवतमाळ वर्धा	१२९४.७९ ३२०२.९८ १०७०.७७४ ८.१६ एकूण ५५७६.७०४	---
२.	चुनखडक	चंद्रपूर गडचिरोली यवतमाळ नागपूर नांदेड	७५०.३२५ १७२.००० ४१३.९०० ३१.७०० ३.५०० एकूण १३७१.४२५	---
३.	मॅंगनिज खनिज	नागपूर भंडारा	९.३८९ ११.४६४ एकूण २०.८५३	---
४.	लोह खनिज	गडचिरोली चंद्रपूर गोंदिया सिंधुदूर्ग	१७८.६१० २.८० ४.६५० ७५.३८४ एकूण २६०.८२४	---
५.	कायनाईट सिलीमेनाईट	भंडारा	२.६१८ एकूण २.६१८	---
६.	पायरोफिलाईट	भंडारा चंद्रपूर	०.९९५ ३.१२ एकूण ४.११५	---
७.	बॉक्साईट	कोल्हापूर रायगड सातारा रत्नागिरी ठाणे सांगली	८३.५३० १२.३९४ ३०.१४५ ४.६८४ २.३०० ०.०५८ एकूण १३३.१११	---

अ.क्र.	खानिजाचे नांव	जिल्हा	एकूण साठे (दशलक्ष टनात)	शेरा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
८.	सिलीका वाळू	सिंधुदुर्ग रत्नागिरी	५०.७५७ ७.४५० एकूण ५८.२०७	---
९.	क्ले (माती)	नागपूर अमरावती चंद्रपूर सिंधुदुर्ग ठाणे	३.५५५ १.५०० १.१०० १.३४९ ०.०६५ एकूण ७.५६९	---
१०.	बेराईट	चंद्रपूर गडचिरोली	०.१३६१ ०.०००४ एकूण ०.१३६५	---
११.	ग्रॉफाईट	सिंधुदुर्ग	३.७८	---
१२.	इलमेनाईट	रत्नागिरी	४.००	---
१३.	फ्लोराईट	चंद्रपूर	०.१०	---
१४.	ताम्र खनिज	चंद्रपूर	६.४०	---
		नागपूर	१.३०८ एकूण ७.७०८	---
१५.	क्रोमाईट	नागपूर भंडारा सिंधुदुर्ग चंद्रपूर	०.०५६ ०.४८० ०.११५ ०.०१० एकूण ०.६६१	---
१६.	डोलोमाईट	नागपूर यवतमाळ गडचिरोली	२८.७४० २९.८१० २.७५० एकूण ६१.३००	---
१७.	व्हॅनाडियम खनिज	गोंदिया	४.६५	---
१८.	टंगस्टन खनिज	नागपूर	१९.९८	---
१९.	जस्त खनिज	नागपूर	८.२७	---
२०.	फेल्सपार	सिंधुदुर्ग	०.९४०	---

अ.क्र.	खनिजाचे नांव	जिल्हा	एकूण साठे (दशलक्ष टनात)	शेरा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
२१.	क्वॉर्टझ	गडचिरोली भंडारा गोंदिया नांदेड	०.६९० २.०७३ ०.०५० ०.३३७ एकूण ३.१५०	---
२२.	सोप स्टोन	सिंधुदूर्ग	३.००	---
२३.	अमेट (अर्धमौल्यवान दगड)	औरंगाबाद जालना जळगाव बुलढाणा	प्राक्कलित केले नाही ---/-- ---/-- ---/--	---
		सर्व खनिजांची एकूण ब्रेरीज		७५५२.६५५
२४.	ग्रॅनाईट	नागपूर चंद्रपूर गडचिरोली भंडारा नांदेड सिंधुदूर्ग ठाणे	४.८८० दशलक्ष घन मिटर रंगीत २४.००० दशलक्ष घन मिटर काळा १.०६६ दशलक्ष घन मिटर रंगीत १७८.००० दशलक्ष घन मिटर रंगीत ४०.००० दशलक्ष घन मिटर रंगीत १.००० दशलक्ष घन मिटर काळा ३.८७४ दशलक्ष घन मिटर काळा ७.८२४२ दशलक्ष घन मिटर रंगीत ०.७५० दशलक्ष घन मिटर रंगीत ०.०००५ दशलक्ष घन मिटर काळा एकूण २६१.३९४७ दशलक्ष घन मिटर	---
